

Rizikové chování v adolescenci

Eva Beranová

Co je rizikové chování?

- Chování rizikové, problémové, antisociální, riskující (risk-taking), bezohledné (reckless), zdraví ohrožující, explorativní....
- Definice **problémového chování** - R. Jessor:
  - „....chování, které je sociálně ustanoveno jako problémové, je zdrojem znepokojení nebo je v rozporu s normami konvenční společnosti“ (Jessor a Jessor, 1977, s. 33).
- Definice **riskujícího chování** – Gullone a Moore:
  - „...účast na takovém chování, které v sobě obsahuje potenciální negativní důsledky (nebo ztrátu), což je ale vyvažováno vnímanými pozitivními následky nebo ziskem“ (Gullone a Moore , 2000, s. 393).

Další rozlišení

- Riskující a explorativní chování (Irwin a kol. 2006):
  - **Riskující chování**: potenciální vážné, dlouhodobé negativní následky, ohrožení zdraví a well-beingu.
  - **Explorativní chování**: vývojově přiměřené, v bezpečném a pozitivním prostředí může zvyšovat kompetence a sebedůvěru.
- Rizikové a antisociální chování
  - **Rizikové chování**: rizikové chování jako funkční např. z hlediska plnění vývojových úkolů adolescence, normativní.
    - Návykové látky
  - **Antisociální chování**: prvky disfunkčního vývoje
    - Násilí, delikvence

Formy rizikového chování

- Predelikventní chování a páchaní trestné činnosti
- Agrese, násilí, šikana a týrání
- Užívání drog (vč. alkoholu, kouření)
- Rizikové chování v oblasti sexu (nechráněný sex, předčasné rodičovství,...)
- Poruchy příjmu potravy
- Sebevražedné pokusy a dokonané sebevraždy

Další formy?

- Rizikové sporty
  - Řízení pod vlivem alkoholu
  - Piercing, tetování
  - ....?
-
- ELSPAC: rizikové chování ve vztahu ke škole, k rodičům

Adolescenti jako skupina nejvíce náchylná k rizikovému chování

- Od kdy?
- Jaký je vývoj rizikového chování?
- Proč?
- Vývojová specifika této věkové skupiny:
  - Kognitivní
  - Vztahová

Adolescenti jako skupina nejvíce náchylná k rizikovému chování

- Sensation seeking (Zuckermann, 1979)
  - Touha po dobrodružství (po nových, intenzivních zážitcích)
  - Ztráta zábran (večírky)
  - Citlivost na nudu, stereotyp
  - Hledání zážitků (nezvyklé zážitky, cestování, nekonformní životní styl)
- Egocentrismus (Elkind, 1967)
  - Imaginární publikum
  - Koncept personal fable (pocit vlastní výjimečnosti)
  - Idealismus – vytváření ideálního světa, budoucnosti
  - Zvažování pravděpodobnosti – jiná měřítko pro jiné a pro sebe sama.

Motivace k rizikovému chování

Motivace k rizikovému chování

- **Hledání vzrušení** – odvážené, ale stále akceptovatelné (rizikové sporty).
- **Bezohledné chování** - také motiv hledání vzrušení, ale neakceptovatelné v dospělé populaci, větší negativní důsledky (řízení pod vlivem omamných látek).
- **Rebelující chování** - experimentování, hledání nezávislosti (pití, kouření, pozdní příchody, sprosté výrazy).
  - U dospělých často považováno za normální
- **Publikem kontrované chování** – motivem je strach ze ztráty sociální opory nebo uznání pro adolescenta významné skupiny.
- **Antisociální chování** – společnost neschvaluje ani u dospělých, ani u adolescentů (agrese, šikana, podvádění).
- Gullone a kol. (2000), Kloep a Hendry (1999).

Teorie rizikového chování

(Petraitis a kol., 1995)

- **Teorie odůvodněného jednání** (*Theory of reasoned action*, Ajzen a Fishbein, 1980)
  - Záměrné, odůvodněné jednání.
  - Rozhodnutí na základě postoje.
  - Postoj – funkce vnímaných zisků a ztrát z rizikového chování
  - Normativní přesvědčení - sociální normy vztahující se k rizikovému chování (jak se k tomu staví významní druzí?)
- **Teorie plánovaného chování** (*Theory of planned behavior*, Ajzen, 1985)
  - Postoje, normativní přesvědčení.
  - Self-efficacy např. v užívání i odmítání návykových látek (schopnost odolat sociálnímu tlaku, schopnost kontrolovat své chování).
- **Teorie sociálního učení** (*Social learning theory*, A. Bandura, 1986)
  - Postoje a chování lidí, kteří adolescentům slouží jako rolové modely
  - Self-efficacy

Teorie rizikového chování

- **Konvenční závazky a sociální attachment**
  - Elliot (1985, 1989), Weiss (1985), Kandel a kol. (1986), Shedler a Block (1980)
  - Emoční přilnutí k rizikovým vrstevníkům
  - Zdroje těchto vztahů: slabé vazby ke konvenční společnosti (škola), k rodičům, učitelům (rolovým modelům)
    - Rozpor v aspiracích a vnímaných možnostech adolescenta
    - Frustrace emočních vztahů v rodině
    - Nedostatek pozitivních interakcí v rodině a ve škole
    - Disharmonická rodina, širší komunita

Teorie rizikového chování

- *Self-derogation theory* (Kaplan a kol., 1975, 1982, 1984)
  - **Self-esteem** jako klíčový prvek rizikového chování
  - Motiv self-esteem v lidském chování obecně: tendence minimalizovat negativní postoje k sobě a maximalizovat pozitivní postoje k sobě.
  - **Self-rejection, self-derogation**: pocit nedostatku žádoucích atributů, zážitky odmítání a selhání ve vztahu k rodině a škole – opakovaně.
  - Opakovaná negativní vazba od významných druhých – obrana ega – odcizování rolovým modelům (konvenčním) – přilnutí k rizikovým vrstevnickým skupinám, kde zažívají ocenění – posílení self-esteem.
  - V jaké skupině se vlastně cítí být adolescent odmítán? – vrstevníci, rizikovní vrstevníci, rodina, systém ve škole, ...
  - **Dispozice k deviaci**: spíše vnímání sociálního neúspěchu a odmítnutí než globální self-esteem.
  - **Self-enhancing** efekt delikventního (rizikového) chování – zvyšování self-esteemu u chlapců, kteří měli nízký počáteční self-esteem.

Teorie rizikového chování: vliv rodiny

- *Teorie rodinné interakce* (Brook a kol., 1990)
  - Pouto mezi dítětem a rodiči (matkou):
    - konvenční hodnoty, vřelý a podporující rodičovský styl, dobré psychologické přizpůsobení matky, dostatečná kontrola rodičů nad dítětem.
- Rodičovský styl jako protektivní faktor:
  - Kombinace vysoké **vřelosti** a **kontroly**
  - Aunola a Nurmi, 2005, Baumrind, 1991, Steinberg a kol., 1994
  - Je důležitější rodičovský styl matky nebo otce?
- Úplná – neúplná rodina, rodinné prostředí

Vrstevníci

- Rizikově se chovající vrstevníci jako jediný přímý prediktor rizikového chování?

Teorie problémového chování

(Problem behavior theory, PBT)

- Richard Jessor (70. léta – současnost).
- Rizikové a protektivní faktory, jejichž kombinace tvoří celkovou **psychosociální náchylnost** k rizikovému chování.
- Osobnost, sociální prostředí, jejich interakce.
- **System chování**
- **System osobnosti**
- **System prostředí**

Teorie problémového chování

(Problem behavior theory, PBT)

- **System chování:**
  - konkrétní projevy problémového chování (pití, kouření,....)
  - projevy konvenčního chování (chození do kostela, dobré výkony ve škole)
    - významná interindividuální kovariance
    - **Syndrom problémového chování**

Teorie problémového chování

(Problem behavior theory, PBT)

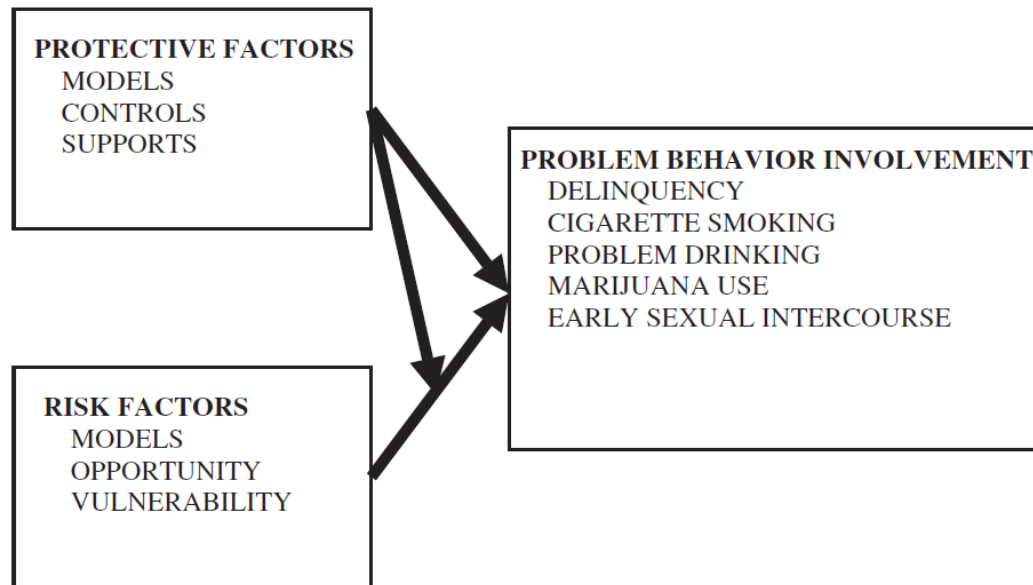
- **System osobnosti:**
  - Hodnoty, očekávání, přesvědčení, vztah k sobě
  - **Rizikové:** sociální kriticismus, odcizení, nízký self-esteem, locus of control (externí nebo interní?), nízké aspirace, vysoká potřeba nezávislosti
  - **Protektivní:** akceptace sociálních norem, postojoivá netolerance deviace, religiozita, vysoké aspirace

Teorie problémového chování

(Problem behavior theory, PBT)

- **System prostředí:**
  - Kontrola ze strany rodičů, přátel
  - Vnímaný stres (ve vztazích, v práci – škole)
  - Významný rizikový faktor: schválení problémového chování přáteli, problémové chování přátel
  - Protektivní faktor: ?

  - Sociální prostředí: SES, životní události, sousedství

Upravený model PBT Jessor a kol. (2003)

FIGURE 1 Explanatory model of direct effects of protective factors and risk factors on adolescent problem behavior, and moderation of Risk $\times$ Protection.

Kritika syndromu problémového chování

- Willoughby (2004)
- Alespoň 50% variance nebývá pomocí tohoto modelu vysvětleno
  - adolescenti, kteří se zapojují do jednoho typu problémového chování nemusí nutně participovat na jiných.
- Jen některé typy RCH
- Není korektní označovat chování jako „problém“, pokud se vyskytlo třeba jen jednou do roka a pokud bylo zároveň spojeno s jiným RCH, nemusíme hned mluvit o syndromu
  - posuzovat jen vyšší riziko
  - U jakých typů RCH, na jaké úrovni?
- Nepotvrzen jediný latentní faktor (syndrom rizikového chování), ale 3 faktory:
  - Návykové látky + sex
  - Agrese
  - Delikvence

Dva pohledy na rizikové chování

- RCH jako negativní jev:
  - Adolescenti jsou ovlivňováni mnoha vnitřními a vnějšími faktory, které je činí více či méně náchylnými k různým typům rizikového chování.
- RCH jako funkční chování:
  - Pomáhá adolescentům vyrovnávat se s vývojovými úkoly, facilituje vrstevnické vztahy, posiluje sociální dovednosti, pomáhá při utváření identity, apod.
  - Normativní, omezené na období adolescence
  - Přináší i pozitiva (to co je pozitivní pro adolescenty může být zcela odlišné od toho, co je pozitivní pro dospělé)

RCH jako funkční chování

- Tranzitorní a přetrvávající RCH (Moffit, 1993, 2001)
  - Tranzitorní – váže se na vývojové úkoly adolescence, omezené na adolescenci.
  - Přetrvávající – naznačuje patologický vývoj (jen asi 5%)
- Odlišení rizikového a antisociálního chování
- Konstruktivní i destruktivní aspekty RCH

Motivace k rizikovému chování

RCH jako odpověď na vývojové úkoly adolescence

- Získání autonomie ve vztahu k dospělým
- Schopnost utvářet a udržovat vrstevnické vztahy
- Navazování prvních erotických vztahů
- Utváření vlastní identity

Utváření vlastní identity

- Např. Adams a kol., 2005, Good a kol., 2005)
- Nejrizikovější – difuzně orientovaní, nejméně normativně orientovaní
- Důležitost fáze moratoria pro zdravý vývoj identity
- Pokud se RCH odehrává v kontextu explorační identity, nemusí to nutně znamenat horší psychosociální přizpůsobení.

- RCH má přesnou funkci a pomáhá adolescentům v dosahování osobnostně a sociálně významných cílů v rámci přechodu do dospělosti.
  - Těchto cílů může být dosahováno rizikovými i nerizikovými aktivitami (záleží na sociokulturním kontextu)
- Zaměřovat se na význam tohoto chování pro adolescenty
  - Kulturní, interindividuální odlišnosti, rozdílné významy
  - Např. Dworkin (2005), Craciun a Baban (2008) – stát se členem skupiny, zvládnout stres, sdílení, propojování s přáteli, potlačování socioekonomických hranic ve skupině, kouření jako součást identity, testování hranic.
  - Další autoři: Lastovicka a kol. (1987), Lightfoot (1997)
    - RCH jako deklarace identity, porozumění a nacházení sebe samého ve vztahu k druhým, sebe-definování

Prevence

- Brát do úvahy vývojové úkoly adolescence
- Ptát se po funkcích RCH
- Lze RCH nahradit něčím konstruktivnějším?
- Nejúčinnější: **interaktivní programy**, jednosměrné, na informace orientované programy jsou často neúčinné.

Kritický pohled

- Na co jsou zaměřeny výzkumy adolescentů?
- Jak jsou adolescenti zobrazováni v médiích?
- Jaké otázky jsou pokládány a jaké naopak nejsou?
- „negativní stereotypizace mladých“ (Gergen, Lightfoot, Sydow 2004)
- Positive Youth Development (Lerner, 2005, 2009).

Positive Youth Development

- Mladí nejsou vnímání jako někdo, koho je třeba „opravit“
- Potenciál mladých – zdroje, které je třeba rozvíjet
- Odmítnutí predispozic: plastičnost lidského vývoje – potenciál k systematické změně.
- Nejen prevence nežádoucího chování, ale podněcování k dosahování chtěných, žádoucích výsledků
- 5 C:
  - Competence, confidence, character, connection, caring
  - Pozitivní a trvalé vztahy s dospělými, aktivity zaměřené na získávání dovedností, možnost zapojování se a spolu-vedení komunitních aktivit – posilují rozvoj potenciálu mladých.

Rizikové chování v českém výzkumu

- Marek Blatný
- Michal Miovský
- Marcela Verešová
- Projekty:
  - SAHA (www.psu.cas.cz)
  - HBSC
  - ELSPAC

Literatura

- Adams, G. R., Munro, B., Munro, G., Doherty-Poirer, M., Edwards, J. (2005). Identity Preprocessing Styles and Canadian Adolescents' self-reported delinquency. *Identity: an international journal of theory and research*, 5 (1), 57-65.
- Arnett, J. (1992). Reckless behavior in adolescence: A developmental perspective. *Developmental review*, 12, 339-373.
- Baumrind, D. (1991). The influence of parenting styles on adolescent competence and substance use. *Journal of Early Adolescence*, 11, 56 – 95.
- **Craciun, C., Baban, A. 2008. Exploring smoking in Romanian adolescents: prevalence, predictors and meanings of smoking. *Cognition, Brain, Behavior. An Interdisciplinary Journal*. 12 (4), 435-452,**
- Elkind, D. (1967). Egocentrism in adolescence. *Child Development*, 38, 1025-1034.
- Dworkin, J. (2005). Risk taking as developmentally appropriate experimentation for college students. *Journal of adolescent research*. 219-241.
- **Gergen, K., J., Lightfoot, C., Sydow, L. 2004. Social Construction: Vistas in Clinical Child and Adolescent Psychology. *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology*. Vol. 33, No. 2, 389-399.**
- Gullone, E., Moore, S. (2000). Adolescent risk-taking and the five-factor model of personality. *Journal of Adolescence*, 23, 393–407.

Literatura

- Good, M., Grand M. P., Newby-Clark, I. R. & Adams, G. R. (2008). The moderating effect of identity style on the relation between adolescent problem behavior and quality of psychological functioning. *Identity: An International Journal of Theory and Research*, 8:221, 248, 2008.
- Jessor, R. (1991). Risk behavior in adolescence: A psychosocial framework for understanding and action. *Journal of adolescent health*, 12, 597-605.
- Jessor, R., Donovan, J. E., Costa. F. M. (1991). *Beyond Adolescence. Problem Behavior and Young Adult Development*. Cambridge University Press.
- Jessor, R., Turbin, M. S., Costa, F. M., Dong, Q., Zhang, H., Wang, Ch. (2003). Adolescent problem behavior in China and the United States: A cross-national study of psychosocial protective factors. *Journal of research on adolescence*, 13 (3), 329-360.
- Irwin, CH., E., Igra V., Eyre, S., & Millstein, S. (2006). Risk taking behavior in adolescents: The paradigm. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 817: Issue Adolescent Nutritional Disorders: Prevention and treatment, 1-35.
- Kandel. D., Simcha-Fagan. O., & Davies, M. (1986). Risk factors for delinquency and illicit drug use from adolescence to young adulthood. *Journal of Drug Issues*, 16, 67-90.

Literatura

- Kaplan, H. B., Martin, S. S., & Robbins, C. (1982). Application of a general theory of deviant behavior: Self-derogation and adolescent drug use. *Journal of Health and Social Behavior*. 23,274-294.
- Kaplan, H. B., Martin, S. S., & Robbins, C. (1984). Pathways to adolescent drug use: Self-derogation, peer influence, weakening of social controls and early substance use. *Journal of Health and Social Behavior*. 25,270-289.
- Kloep, M. & Hendry, L. B. (1999). Challenges, risks and coping in adolescence. In D. Messer, & S. Miller (Eds.) *Exploring developmental psychology*. London: Arnold.
- **Lastovicka, J., Murry, J., Joachimistahler, E., Bhalla, G. and Scheurich, J. (1987) 'A Lifestyle Typology to Model Young Male Drinking and Driving', *Journal of Consumer Research* 14(1): 157–263.**
- **Lightfoot, C. (1997) *The Culture of Adolescent Risk-taking*. New York: Guildford.**
- Moffit, T. E. (1993). Adolescence-Limited and Life-Course-Persistent Antisocial Behavior: A developmental Taxonomy. *Psychological Review*. 100(4), 674-701.

Literatura

- Petraitis, J., Flay, B. R., Miller, T. Q. (1995). Reviewing theories of adolescent substance use: Organizing pieces in the puzzle. *Psychological Bulletin*, 117 (1), 67-86.
- Steinberg, L., Fletcher, A., & Darling, N. (1994). Parental monitoring and peer influences on adolescent substance use. *Pediatrics*, 93, 1060-1064.
- Willoughby, T., Chalmers, H., Busseri, M. A. (2004). Where is the syndrom? Examining Co-ocurance among multiple problem behavior in adolescence. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*. 72 (6), 1022-1037.
- Zuckerman, M. (1979) Sensation seeking and risk taking. In C. E. Izard (Ed.), *Emotions in personality and psychopathology*. New York. Plenum.